STILISTIK VOSITALARNING O'ZIGA XOS LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA TASNIFI

Sultonova Parvina Komiljonovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada stilistik vositalarning til tizimidagi o'rni, ularning lingvistik tabiatini belgilovchi semantik, struktur, pragmatik va kognitiv belgilar hamda tasnif mezonlari tahlil qilinadi. Stilistik vosita oddiy til birligidan tayyor shakli bilan emas, balki kontekstda qo'shimcha ma'no, ekspressivlik, baholash, obrazlilik va kommunikativ ta'sir hosil qilishi bilan farqlanishi asoslanadi. Tadqiqotda fonetik-grafik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik va matniy-pragmatik qatlamlarda yuzaga keladigan vositalar yagona funksional tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Metafora, metonimiya, epitet, o'xshatish, giperbola, litota, ironiya, antiteza, takror, parallelizm, inversiya, ellipsis, ritorik so'roq, alliteratsiya va boshqa vositalarning shakllanish mexanizmi hamda badiiy matndagi vazifalari izohlanadi. Zamonaviy stilistikada formal tasnifning o'zi yetarli emasligi, vositaning ta'sir kuchi kontekst, janr, muallif niyati va adresat interpretatsiyasi bilan bog'liq holda ochilishi zarurligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: stilistika, stilistik vosita, ekspressivlik, obrazlilik, metafora, metonimiya, sintaktik figura, fonostilistika, pragmatika, kognitiv stilistika, tasnif.

KIRISH

Stilistik vositalar tilning nominativ va grammatik imkoniyatlarini estetik, emotsional va pragmatik maqsadga yo'naltiruvchi birliklar sifatida tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biridir. Ular faqat badiiy adabiyot doirasida emas, balki publitsistik nutq, reklama, siyosiy diskurs, ommaviy kommunikatsiya, kundalik so'zlashuv va raqamli muloqotda ham faol qo'llanadi. Zamonaviy stilistika til birliklarini "bezash" vositalari sifatida emas, balki ma'no yaratish, nutqiy ta'sirni boshqarish va muallifning konseptual pozitsiyasini shakllantirish mexanizmlari sifatida talqin qiladi. Jeffries va McIntyre zamonaviy stilistik tahlilning markaziga til tanlovi, matn, kontekst va interpretatsiya munosabatini qo'yadi; Stockwell esa stilistikaning pragmatika, kognitiv tilshunoslik va korpus metodlari bilan yaqinlashganini ko'rsatadi. Shu sabab stilistik vositalarni faqat trop va figuralar ro'yxati sifatida tasniflash ularning haqiqiy lingvistik tabiatini to'liq ochib bermaydi. Mazkur maqolaning maqsadi stilistik vositalarning o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini tizimlashtirish va ularni til sathlari hamda funksional mezonlar asosida tasniflashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual, semantik-komponent, funksional-pragmatik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy e'tibor vositaning shakliy belgisi bilan uning matndagi vazifasi o'rtasidagi munosabatga qaratildi: bir xil til birligi turli kontekstlarda neytral yoki stilistik belgilangan bo'lishi mumkin, ayrim vositalar esa bir vaqtning o'zida bir nechta sathda – masalan, leksik-semantik va pragmatik, sintaktik va ritmik, fonetik va emotsional qatlamlarda ishlaydi. Shuning uchun tasnifda qat'iy chegaradan ko'ra dominant lingvistik mexanizm mezoni ustuvor deb olinadi.

Stilistik vositaning birinchi va asosiy xususiyati uning kontekstga bog'liqligidir. So'z, birikma yoki sintaktik qurilma lug'aviy va grammatik jihatdan odatiy bo'lsa ham, muayyan matnda me'yordan chekinish, ma'noni ko'chirish, takrorlash, qarama-qarshi qo'yish yoki kutilmagan birikma hosil qilish orqali qo'shimcha stilistik qiymat kasb etadi. Demak, stilistik ma'no til birligining doimiy "ikkinchi ma'nosi" emas; u kontekst, kommunikativ vaziyat va o'quvchining bilim fondi ta'sirida yuzaga keladigan funksional ma'nodir. Prihodko stilistik vositalarni dekodlashda aynan matn ichidagi funksiyani aniqlash zarurligini ta'kidlaydi. O'zbek tilshunosligidagi zamonaviy tadqiqotlarda ham

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

badiiy matnning estetik salohiyati til birliklarining odatiy nominativ vazifasidan tashqari ekspressiv va obrazli imkoniyatlar yaratishi bilan izohlanadi. Eshboyeva badiiy matnda so'zning estetik imkoniyati uning mazmun, ohang va ta'sir tizimiga qo'shilishi orqali namoyon bo'lishini qayd etadi; Suvanov esa badiiy matnni talqin qilishda til unsurlarining ko'pma'noliligi va interpretativ ochiqligini muhim belgi sifatida ko'rsatadi.

Stilistik vositaning ikkinchi belgisi – ikki yoki undan ortiq ma'no qatlamining bir vaqtda faollashishidir. Metaforada o'xshashlik asosidagi konseptual ko'chish, metonimiyada yaqinlik va aloqadorlik, ironiyada yuzaki va nazarda tutilgan ma'no o'rtasidagi qarama-qarshilik, epitetda denotativ belgi bilan muallif bahosining birikishi kuzatiladi. Masalan, "temir iroda" birikmasida temir so'zining lug'aviy "metall" ma'nosi butunlay yo'qolmaydi; uning qattiqlik, mustahkamlik haqidagi assotsiativ xususiyati insoniy sifatga ko'chiriladi. Natijada obrazli belgi, emotsional baho va ixcham nominatsiya birlashadi. Vysotska metafora va metonimiyaning nafaqat tasviriy, balki yangi semantik model yaratish imkoniyatini qayd etadi. Kognitiv stilistika doirasida esa bunday ko'chish o'quvchining matnni qayta ishlash jarayoni bilan bog'lanadi: stilistik effekt tayyor ma'noni qabul qilishdan emas, ikki konseptual soha o'rtasidagi munosabatni faol tiklashdan kelib chiqadi. Giovanelli va Harrisonning kognitiv grammatikaga tayangan yondashuvi stilistik tanlovni shakl va ma'no o'rtasidagi motivatsiyalangan aloqa sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Uchinchi xususiyat – ekspressivlik va baholashning tizimli ravishda kuchayishidir. Stilistik vosita axborotni shunchaki yetkazmaydi, balki uning qaysi qismi markaziy, hissiy jihatdan muhim yoki muallif nazarida baholangan ekanini ko'rsatadi. Giperbola belgini ataylab kattalashtirib, litota kichraytirib, gradatsiya ma'no kuchini bosqichma-bosqich o'zgartirib, antiteza qarama-qarshi semantik qutblarni bir tuzilma ichida to'qnash keltirib ta'sir hosil qiladi. Takror esa bir so'z yoki konstruksiyaning qayta kelishi orqali mazmuniy markaz yaratadi. Bunday vositalarning ta'siri faqat "chiroyli ifoda" bilan cheklanmaydi; ular o'quvchining e'tiborini boshqaradi, nutq sur'ati va ritmini o'zgartiradi, muallif munosabatini oshkor qiladi yoki aksincha, yashirin tarzda yetkazadi. Shu jihatdan stilistik vosita semantika, pragmatika va kompozitsiyani bog'lovchi ko'p funksiyali hodisadir.

Stilistik vositalarni tasniflashda eng qulay mezonlardan biri – ularning dominant til sathiga mansubligidir. Fonetik-grafik vositalar tovush, urg'u, ritm, pauza, yozuv shakli yoki grafik ajratish orqali ta'sir ko'rsatadi. Alliteratsiya bir xil yoki yaqin undoshlarning maqsadli takroriga, assonans unli tovushlar uyg'unligiga, onomatopeya esa tovushga taqlid qilishga asoslanadi. Bu vositalar she'riy nutqda ritm va musiqiylikni kuchaytirsa, nasr va reklamada esda qoluvchanlik, dinamika yoki fonik assotsiatsiya yaratishi mumkin. Grafik vositalar – katta harf, kursiv, tire, ko'p nuqta, bo'shliq, satrga bo'lish kabi shakllar – yozma matnda intonatsiya va mantiqiy urg'uning vizual ekvivalentini yuzaga chiqaradi. Ular mustaqil ma'no yaratmaydi, lekin mavjud semantik birlikning qabul qilinish usulini o'zgartiradi.

Leksik-semantik stilistik vositalar eng keng qatlamni tashkil etadi. Metafora bir obyekt yoki hodisa xususiyatini o'xshashlik asosida boshqasiga ko'chiradi; metonimiya esa makoniy, sababiy, funksional yoki predmetiy aloqadorlikka tayangan holda nom almashtiradi. Sinekdoxa butun va qism munosabatini stilistik maqsadda faollashtiradi. Epitet predmetning oddiy belgisini emas, muallifning obrazli yoki baholovchi tavsifini beradi. O'xshatish ikki hodisani qiyos belgisi orqali yaqinlashtiradi, personifikatsiya jonsiz yoki mavhum tushunchaga insoniy sifat yuklaydi. Giperbola va litota miqdor yoki sifatni me'yoridan kuchliroq yoki zaifroq ko'rsatish orqali emotsional ta'sirni oshiradi. Ironiya so'zning yuzaki ijobiy yoki neytral ma'nosi bilan kontekstda anglashiladigan haqiqiy baho o'rtasidagi ziddiyatga quriladi. Oksyumoron semantik jihatdan mos kelmaydigan birliklarni birlashtirib yangi

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

obraz yaratadi, paradoks esa mantiqan zid ko'ringan hukm orqali chuqurroq fikrni faollashtiradi. G'ofurova va Rasuljonova leksik stilistik vositalarni tasniflar ekan, ayniqsa metafora va metonimiyaning kontekstual ma'no yaratishdagi rolini alohida ko'rsatadi. Bunday tasnif foydali bo'lsa-da, zamonaviy tahlilda ularning pragmatik funksiyasi ham hisobga olinishi kerak.

Morfologik stilistika grammatik kategoriyalarning odatiy vazifadan maqsadli chetga chiqib ishlatilishiga e'tibor beradi. Shaxs, zamon, son, daraja, kelishik, modal shakllar yoki affikslarning kontekstual tanlovi nutqning subyektivligini kuchaytirishi mumkin. Masalan, tarixiy hozirgi zamon o'tmish voqeasini hozir sodir bo'layotgandek jonlantiradi; ko'plik shaklining birlik shaxsga nisbatan qo'llanishi hurmat, kinoya yoki institutsional masofani ifodalashi mumkin; kichraytirish-erkalash affikslari predmet hajmini emas, so'zlovchining emotsional munosabatini bildirib keladi. Bu hodisalar alohida trop kabi darhol ko'zga tashlanmasligi mumkin, lekin matn uslubini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Morfologik vositaning stilistikligi grammatik shaklning mavjudligida emas, aynan muqobil variantlar ichidan maqsadli tanlanishida namoyon bo'ladi.

Sintaktik stilistik vositalar gap tuzilishi, komponentlar tartibi, takror va sintaktik muvozanat orqali ta'sir yaratadi. Inversiya odatiy so'z tartibini o'zgartirib mantiqiy yoki emotsional urg'uni kuchaytiradi. Parallelizm bir xil sintaktik modelning takrori orqali matn qismlarini semantik jihatdan tenglashtiradi, antiteza esa parallel shaklda qarama-qarshi mazmunlarni qo'yadi. Anafora va epifora takror orqali kompozitsion markaz hosil qiladi. Ellipsis nutqni tezlashtiradi yoki keskinlashtiradi; parsellyatsiya yaxlit tuzilmani segmentlarga ajratib, qismlarga mustaqil urg'u beradi. Ritorik so'roq esa javob talab qilmay, fikr va hissiy holatni kuchaytiradi. Xudayberganovaning badiiy matndagi kirish va kiritma qurilmalariga doir tadqiqoti ham sintaktik shakllarning muallif munosabati va izoh qatlamini yuzaga chiqarishdagi vazifasini ko'rsatadi.

1-jadval. Stilistik vositalarning dominant til sathiga ko'ra tasnifi

Til sathi	**Asosiy vositalar**	**Lingvistik mexanizm**	**Yetakchi stilistik vazifa**
Fonetik-grafik	alliteratsiya, assonans, onomatopeya, ritmik takror, grafik ajratish	tovush yoki yozuv shaklining maqsadli takrori va ajratilishi	ohangdorlik, esda qoluvchanlik, emotsional fon, urg'u
Leksik-semantik	metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, o'xshatish, ironiya, giperbola, litota	ma'no ko'chishi, assotsiatsiya, baholash, semantik zidlik	obrazlilik, ekspressivlik, baholash, konseptual ixchamlik
Morfologik	zamon, shaxs, son, daraja va affikslarning stilistik qo'llanishi	grammatik variantni kontekstual tanlash	subyektivlik, yaqinlik yoki masofa, jonlantirish
Sintaktik	inversiya, parallelizm, antiteza, anafora, epifora, ellipsis, parsellyatsiya, ritorik so'roq	gap tuzilishi, tartib, takror va segmentatsiyaning o'zgarishi	mantiqiy urg'u, ritm, dramatizm, ta'sirchanlik

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Til sathi	Asosiy vositalar	Lingvistik mexanizm	Yetakchi stilistik vazifa
Matniy-pragmatik	leytmotiv, intertekst, kontekstual ironiya, stilistik kontrast, registr almashuvi	vositalarning matn bo'ylab tizimli uyg'unlashuvi	muallif pozitsiyasi, implikatura, yaxlit uslub va adresatga ta'sir

Jadvaldan ko'rinadiki, tasnif til sathlari bo'yicha tuzilgan bo'lsa-da, stilistik vositalar amalda izolyatsiyalangan holda ishlamaydi. Masalan, anafora sintaktik takror sifatida tasniflanadi, biroq uning kuchi leksik birlikning qayta kelishi, fonik ritmning takrorlanishi va matniy kompozitsiyaning bir markazga bo'ysunishi bilan oshadi. Metafora leksik-semantik vosita bo'lsa ham, u butun matn bo'ylab davom ettirilsa, leytmotiv yoki konseptual modelga aylanadi. Ironiya esa alohida so'z yoki gapning lug'aviy xususiyatidan ko'ra ko'proq muallif niyati, kontekst va adresatning inferensiyasiga bog'liq. Shuning uchun stilistik tasnifni "bir birlik – bir toifa" tamoyiliga mutlaq bog'lash metodik jihatdan cheklangan. To'g'ri yondashuvda vositaning dominant mexanizmi, matndagi real funksiyasi va boshqa vositalar bilan kombinatsiyasi birgalikda aniqlanadi.

Stilistik vositalarning to'rtinchi muhim xususiyati ularning pragmatik yo'naltirilganligidir. Har qanday stilistik tanlov adresatga ta'sir qilish, e'tiborini ma'lum nuqtaga qaratish, bahoni qabul qildirish, emotsional javob uyg'otish yoki yashirin ma'noni anglatish bilan bog'liq. Rasmiy matnda neytral ko'ringan metafora siyosiy nutqda konseptual ramka vazifasini bajarishi, reklamada esa mahsulotga ijobiy bahoni ko'chirish vositasiga aylanishi mumkin. Badiiy matnda bir so'zning takrori qahramon ruhiy holatini ko'rsatsa, ommaviy kommunikatsiyada shioriy ta'sir yaratadi. Demak, vositaning nomi bir xil bo'lsa ham, uning kommunikativ funksiyasi janrga qarab o'zgaradi. Zamonaviy stilistika shu sabab "qaysi vosita ishlatilgan?" savolidan tashqari "nega aynan shu variant tanlangan?", "qaysi kontekstual kutish buzilgan?", "adresat qanday inferensiya hosil qiladi?" kabi savollarni ham o'rtaga qo'yadi. Bu yondashuv formal tasnifni pragmatik talqin bilan to'ldiradi.

Beshinchi xususiyat – stilistik vositalarning milliy-madaniy va individual-uslubiy belgilanganligidir. Obraz, ramz, o'xshatish yoki epitetning semantik yadrosi umumiy bo'lishi mumkin, biroq uning assotsiativ qiymati muayyan til jamoasining tarixiy tajribasi, folklori, ijtimoiy stereotiplari va madaniy kodlari bilan bog'lanadi. Shu sabab boshqa tildagi stilistik birlikni shaklan aynan takrorlash har doim ham bir xil ta'sir bermaydi. O'zbek va ingliz matnlarining zamonaviy qiyosiy tadqiqotlari metafora, epitet, takror va boshqa vositalarning umumiy badiiy funksiyasi mavjud bo'lsa-da, ularning obraz manbalari va qo'llanish chastotasi milliy an'analar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Muallif individual uslubi esa mavjud til vositalarini noodatiy kombinatsiyada qo'llash, yangi metaforik model, muallif neologizmi, o'ziga xos sintaktik ritm yoki takror tizimini yaratish orqali yuzaga chiqadi. Demak, stilistik vosita bir tomondan til tizimiga tegishli umumiy imkoniyat, ikkinchi tomondan konkret matnda individual ijodiy tanlovdir.

Stilistik tahlil uchun amaliy jihatdan uch bosqichli model samarali hisoblanadi. Birinchi bosqichda formal marker aniqlanadi: ma'no ko'chishi, takror, so'z tartibi o'zgarishi, tovush uyg'unligi yoki grafik ajratish kabi belgi qayd etiladi. Ikkinchi bosqichda shu markerning semantik va pragmatik natijasi tushuntiriladi: qanday qo'shimcha ma'no, baho, obraz yoki implikatura hosil bo'layotgani aniqlanadi. Uchinchi bosqichda vosita matnning umumiy kompozitsiyasi va muallif niyati bilan bog'lanadi. Faqat birinchi bosqichda qolish stilistik vositalarni mexanik sanashga olib keladi; faqat interpretatsiyaga tayanish esa lingvistik dalilni zaiflashtiradi. Shuning uchun zamonaviy tahlil formani,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

funksiyani va kontekstni uzviy bog'lashni talab qiladi. Bu tamoyil badiiy matn, tarjima tahlili, media diskurs va pedagogik stilistika tadqiqotlarida birdek qo'llanishi mumkin.

XULOSA

Stilistik vositalar tilning qo'shimcha bezagi emas, balki ma'no yaratish va kommunikativ ta'sirni tashkil etishning sistemali lingvistik mexanizmidir. Ularning o'ziga xosligi kontekstga bog'liqlik, ko'p qatlamli ma'no, ekspressiv-baholovchi xususiyat, me'yor va variant o'rtasidagi tanlov, pragmatik yo'naltirilganlik hamda milliy-madaniy va individual-uslubiy belgilanganlikda namoyon bo'ladi. Til sathlari bo'yicha fonetik-grafik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik va matniy-pragmatik guruhlarni ajratish nazariy jihatdan qulay, biroq real matnda bu guruhlar o'zaro kesishadi. Metafora, metonimiya, epitet, ironiya, giperbola singari vositalar semantik ko'chish orqali obraz va baho yaratsa, inversiya, parallelizm, takror, ellipsis va ritorik so'roq sintaktik tashkil orqali urg'u, ritm va dramatizm hosil qiladi; fonetik va grafik vositalar esa matnning tovush va vizual qabul qilinishini boshqaradi. Shunday ekan, stilistik vositani to'laqonli tahlil qilish uchun uning nomini aniqlashning o'zi yetarli emas: vositaning dominant lingvistik mexanizmi, konkret kontekstdagi funksiyasi, boshqa vositalar bilan kombinatsiyasi va adresat interpretatsiyasiga ta'siri birgalikda o'rganilishi lozim. Ana shu yondashuv stilistik tasnifni statik ro'yxatdan dinamik funksional tizimga aylantiradi va zamonaviy lingvostilistika uchun metodologik jihatdan samarali asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jeffries L., McIntyre D. Stylistics. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2025.
2. Stockwell P. Stylistics // The Handbook of English Linguistics / ed. B. Aarts, A. McMahon, L. Hinrichs. – Wiley-Blackwell, 2020. – DOI: 10.1002/9781119540618.ch30.
3. Giovanelli M., Harrison C. Cognitive Grammar in Stylistics: A Practical Guide. – London: Bloomsbury Academic, 2018.
4. Prihodko A. General Notes on Style and Stylistics // Studia Philologica. – 2021. – No. 1. – P. 23–30. – DOI: 10.28925/2311-2425.2020.143.
5. Vysotska O. Functional Role of Stylistic Figures: Metaphor and Metonymy // Research Trends in Modern Linguistics and Literature. – 2019. – No. 2. – P. 104–112. – DOI: 10.29038/2617-6696.2019.2.104.112.
6. Eshboyeva O. Badiiy matnning til mohiyati va so'zlarning estetik imkoniyatlari // Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and Innovations. – 2021. – Special Issue 3. – B. 169–172. – DOI: 10.47689/2181-1415-vol2-iss3/S-pp169-172.
7. Suvanov Z. N. Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ilmiy muammo sifatida // O'zbekiston: til va madaniyat. – 2022. – 1(2). – B. 100–113. – DOI: 10.47689/ULAC-vol1-iss1-y2022-pp100-113.
8. Turgunaliyeva K., Mirzayeva D. O'zbek va ingliz tillaridagi she'rlarning stilistik tahlili // FarDU ilmiy xabarlari. – 2023. – J. 29, № 2. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss2/a88.
9. Xudayberganova D. Badiiy matnda kirish va kiritmalarning qo'llanishi // Tamaddun Nuri. – 2024. – J. 8, № 59. – B. 159–162. – DOI: 10.69691/8wvwf362.
10. G'ofurova S., Rasuljonova I. Classification of Stylistic Devices. The Nature, Types and Functions of Lexical Stylistic Devices: Metaphor, Metonymy // SYNAPSES: Insights across the Disciplines. – 2024. – Vol. 1, No. 4. – P. 262–266. – DOI: 10.71337/inlibrary.uz.siad.63522.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.